

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ НА ФОНА НА БАЛКАНСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ

Искра Ликоманова (Софийски университет)

THE BULGARIAN LANGUAGE SITUATION VIEWED AGAINST THE BALKAN LANGUAGE SITUATION

Iskra Likomanova

The modern Slavonic languages in the Balkans are compared by describing two groups of parameters that illustrate the relation between the standard and spoken language. For the standard language these parameters are: the time and place the first memorials appeared, their dialect features, the appearance and language of the first grammars, dictionaries, textbooks and the first translations of the Bible. The following factors are considered relevant for the functioning and spreading of spoken language today: the urban/rural population ratio, literacy and the statistic figures on television and telephone ownership.

Keywords: language situation, standard language, spoken language, language space, communicative space

В доклада за българската езикова ситуация (БЕС) изхождам от предпоставките, които сме разгледали доста подробно в съвместната книга с Х. Гладкова [Гладкова, Ликоманова 2002]. Настоящият текст е продължаващо развитие на тезите, предложени в него, както и илюстрация на тези въпросите с балкански материал. Сред тях основните са за отчетливото разграничаване между комуникативното пространство (КП) и езиковото пространство (ЕП), за проектирането на КП върху ЕП, по конкретни лингвокомуникативни параметри, базирани върху схемата за комуникативната ситуация на Р. Якобсон. Целта на това описание е да представи съотношението между стандартния език и разговорната реч в различните разглеждани езици по близки параметри, които да илюстрират съпоставката.

При такива методологически предпоставки съпоставката между балканските славянски езици с оглед функционирането на различните разновидности от националния език се опира на конкретни данни, които предлагам за проследяване в няколко таблици. В текста социологичният материал маркира и отбелязва социалните фактори, обусловили мястото на стандартната разновидност, респ. на колоквиалната разновидност.

I. За да имаме съпоставимост между стандартните, книжовни езици, следва да огледаме общи диахронни параметри на тяхното оформяне, а това са параметри, по които ще се открие особеността на БЕС. Това със сигурност не са всички възможни параметри, повлияли оформянето на част от БЕС днес, но сред тях има няколко, които са значими, а те са:

1) **Времето и мястото** на първите паметници, които идентифицират славянския език като различен език на фона на съседните говори, диалекти, езици. Това е един от основните проблеми до ден днешен в южнославянската славистика - граничността на говора, диалекта, езика. Например знаем, че в съвременната лингвистика – с много уговорки се разглеждат първите писмени паметници на хърватския език, които освен на известната ни глаголица в Далмация са писани и на кирилица. Такъв например е *Летописът на поп Дуклянин*, датиран около края на 12 в., описващ събития от заселването и живота на южнославянските владетели на териториите на днешна Черна гора, но и Босна, и Хърватска, и Сърбия, и България, като в него се говори за всички балкански владетели, вкл. и за цар Самуил и дъщеря му Косара, омъжена за св. Владимир, дуклянския княз. Оригиналът на този обемен паметник, писан на кирилица, вероятно в околностите на гр. Бар (Черна гора), достига до нас в 4 по-късни преписа, само единият в т.нар. хърватски вариант на старобългарския.

Нещо повече, за целия (бивш) югославянски ареал, т.е. този на трите основни диалектни територии – щокавска, чакавска и кайкавска, по които се отличава всеки писмен текст, наличието на текстове на различните диалекти от Средновековието до Възраждането, е важен фактор днес при осмислянето на континуитета на националната идентичност, свързана и изключително силна на Балканите с езика. Например първият хърватски паметник, различен от старобългарските редакции на Балканите, *Istarski razvod* от 1275 г. (но с препис от 1325 г.) е написан именно на чакавски, а този диалект покрива цяла Северозападна, островна и крайбрежна Хърватия, Лика, част от западна Босна, Далмация и практически всички острови. Изобщо през 14 и 15 в. чакавският се предава като *хърватски книжовен език* едновременно с чакавско-църковнославянската смесица или едновременно с чакавско-щокавската амалгама на голяма част и на територията на Босна. Преливането между диалектите е неуправляем, спонтанен средновековен процес, наблюдаван и днес на широк терен, с оскъдни – поради турското нашествие – податки, преди да бъде фиксиран конвенционалният избор на щокавския като база на бъдещия книжовен сръбохърватски език през 1850 г., а впоследствие щокавският о/става основа и на сръбския, и на хърватския, и на босненския книжовен език.

Към този параметър следва да отнесем и границите на разговорността, т.е. колоквиалността на разглежданата езикова общност, тъй като става дума за явление от паролев порядък. Историята на разговорната реч е явление, сравнително слабо проучвано, защото в исторически план това може да стане само по косвени данни от паметници, само на базата на

контакта с официално записаните териториални говори, записаните фрагменти от диалекти. Това е важно, защото знаем, че при различните южнославянски езици народните говори в различна степен участват в кодифицирания впоследствие книжовен език, което обуславя и съвременната им съпоставка, и историческите анализи. Знаем и аргумента за ролята на народните говори при доминирането и утвърждаването на новия книжовен български стандарт, само че тези говори са хронологически във времето разположени различно от диалектите на Вук Караджич, а това води днес до онези стилистични диспропорции между двата съседни, близкородствени езика;

2) **Характера** на първите писмени паметници, съставени на езика: като жанр, функция, авторство [когато има такова], диалектна принадлежност, доколкото тя може да се фиксира. При южното славянство църковните книги много до късно в развоя на социума – до времето на балканското Възраждане са писани на някоя от старобългарските редакции, това важи за сърби, хървати, босненци, а докато в същото време текстовете с административно-битово съдържание са съставяни на близка до съответния диалект реч. И тези текстове съществуват едновременно, т.е. хронологията на пренесените, запазените паметници сама по себе си не е достатъчна и не е свидетелство за промените в езика. Тези редакции се преплитат в датировка, авторство, територия на възникване и функциониране;

3) **Първите граматика, речници и учебници** на/за езика са сред достоверните извори за езиковите процеси, тъй като са писмени и локализирани, датирани, а освен това - в голямата си част те са авторски. Това са все езикови хранилища, които достатъчно еднозначно описват езика с познавателна, дидактична или някаква прагматично-практическа цел. Както знаем, някои от първите граматика могат да не са написани и първоначално съвсем не са писани на славянския език, който нас ни интересува, защото метаезикът в тях е друг. Например първата словенска граматика на Адам Бохорич от 1583 г. е издадена във Вютенберг, в Германия и е написана на немски език, както и двуезичното речниче към нея. Този тип издания по правило са по-скоро предназначени за чужди ползватели на езика. Това особено важи за речниците, насочени главно към чужденеца, който да разбира местния език, а едва впоследствие към носителя на славянския език, ползващ чуждия език. За славяните от Балканите речниците са от особена важност и интересът към тях е сравнително ранен. От своя страна първите речници са знакови за втория език, към който са обърнати. За словенския това е немският, за босненския – турският, за сръбския – немският и латинският, за хърватския – латинският, немският, латинският, унгарският, за

българския език е типичен преходът от гръцка към рускоезикова парадигма в периода на Възраждането, погледнато през съставяните и написвани пълнотекстови или притекстови печатни речници.

4) **Първите преводи** на Библията и на литургичните книги са от голямо значение за изследването, даващи представа за всички обработени текстове от даден исторически период. Те покриват определени, ограничени сфери на общуване, а освен това дават езикови, естетически образци в стратегически план и оказват влияние върху развитието на художествената литература, онази литература, която впоследствие ще се превърне в предмет за дискусия на книжовниците, обсъждащи създаването на стандартната норма. Названието на стандартния език в южнославянските езици - слн. *knjižni jezik*, ср. *književni jezik*, б. *книжовен език* - е обвързано пряко с книгите.

Православна Южна Славия, по думите на Н. Толстой, между езика на църквата, литературата и народните говори, преодолява разновидности между сродни езици или диалекти, където дори и пасивният контакт помежду им се отличава с много по-висока степен на взаимно разбиране. Католическа Южна Славия в същото време – тази на хърватите и словенците от Средновековието до Възраждането функционира в условията на плурилингвизъм: църквата е приела за себе си латинския или немския език, администрацията в значителни територии на Словения – и италиански, а всички народни говори, т.е. сферата на ежедневно общуване остава единствената сфера на славянския език [Толстой 1998]. Още по-специфична е ситуацията в Босна, където в официалната сфера за образованите хора езикът на общуване е арабският или турският. Тези езици служат и за художественото общуване.

На примера на тези данни – впрочем - отчетливо можем да правим разликата между прилаганите в съвременните европейски социолингвистични изследвания понятия плурилингвизъм и мултилингвизъм. В тях плурилингвизмът се разглежда като многоезичие, присъщо на даден индивид, способността да общува на няколко езика в дадена комуникативна ситуация, а близкото до него етимологично понятие мултилингвизъм назовава многоезичието, отнесено към дадена езикова територия, т.е. то е социална категория [Мацкевич 2002, Мацкевич 2004]. Така двата термина илюстрират опозицията носител: социум, при това в диахронен аспект.

Преливането на религия-идентичности-език сред южното славянство има корени и прояви в различни исторически епохи. Очакваните паралели между кирилица и православие имат и своите лобопитни, при това системни контрапримери. Те от своя страна показват механизма на действие на факто-

рите и преливането помежду им. Когато през 1643 г. Римската Конгрегация създава Марциопополската католическа архиепископия с постоянно седалище Доростол (дн. Силистра) поради разрастването на католическата църква по българските земи, които не можели да бъдат обходени за 20 дни път, а това е времето на Османската империя при всички южни славяни, за архиепископ бил въздигнат Марко Бандулович, родов босенец и неговата кандидатура за този пост натежала поради владееето на “славянския език”. [Еленков 2000:12]. Под негова юрисдикция останали Добруджа, северното Причерноморие, Молдова и католиците от Никополско. Католиците в България до ден днешен се диференцират по вероизповедание от останалите българи, но онези, които са напуснали след погрома на Чипровското въстание пределите на България, се идентифицират не само по вяра, но и по език от обкръжаващите ги етноси днес [вж. сб. Българските острови 2007].

5) **Първите училища** и началото на литературна дейност - това са двата важни фактора, двата стълба, пряко обвързани с разпространението на книжовния език.

Тези фактори, добре познати, могат да бъдат представени в Табл. 1.

Таблица 1

езици	граматики	преводи на Библията	речници	първи паметници
словенски	Adam Bohorić 1583 1811 V.Vodnik	Jurij Dalmatin 1584	Jernej Kopitar 1808	Brižinske spomenike 11 v.
хърватски	Bartol Kašić 1604	M Katančić 1830	Jakov Mikalja 1649 Faust Vrančić 1595	Pluminski natpis 11 v. Valunska ploča gl. 11 v. Humačka ploča 11 v. ćir./bos.
сръбски	V. Karadžić, Pismenica 1814, Beč	Novi zavjet 1847	Srpski rječnik 1818	Miroslavlevo ev. 12 v. gl. Povelja bana Kulina 1186
босненски	Frane Vuletić 1880		Bosansko-turski rječnik M.Uskufi 1632	Povelja bana Kulina 1189 bos.
български	П. Берон 1824, Брашов Н. Бозвели 1835, Крагуевац Хр. Павлович 1836, Будим	Н. Рилски Нов Завет 1840	[1760] Даниил Т. Синаитски 1841 Н. Геров 1846	Мариинско евангелие гл. 9 в.

II. Това, което днес изглежда особено важно, е разграничаването на ситуативното място на книжовния език от това на разговорната реч, защото именно на тази граница днес се наблюдават различни, динамични явления. Съвременната езикова ситуация достатъчно ясно можем да опишем и с оглед на социалната база на носителите на колоквиалността и тези на стандартността.

За съвременното състояние на разговорната реч в балканските славянски страни ще проследим следните параметри, представени в таблица 2:

1. Пропорцията *градско-селско население*, изхождайки от предпоставката, че разговорната реч се развива в градска среда, като заменя при висока степен на грамотност на носителите на териториалните диалекти тяхната практика с градска колоквиална разновидност. Тя запазва само фонетичните особености на локалния говор.

2. Степента на *грамотност* – като фактор за раздалечаването на местния диалект от градската разговорна реч, което наложено върху горния параметър дава представа за реалната динамика на кристализирането на българската разговорна реч от книжовния език през последното столетие. За балканската съпоставка е интересно да се проследи грамотността както при мъжете, така и при жените, защото ще наблюдаваме различна картина напр. в съвременна Босна, където съотношението грамотни мъже:жени е диспропорционално, оттам и по-ниският среден процент на грамотното население.

3. Броят *телевизионни* приемници на 1000 души население с оглед на това, че прекарването на времето пред телевизора е сред най-честото запълване на всяко свободно време, което замества всякакъв вид комуникация, предполага придобиване и подражание на речеви образци, типични за устната реч изобщо в последно време.

4. Тъй като в значителна степен дистантното общуване е подменено от *телефонно*, за съпоставка между балканските страни представям и статистическата картина на насищане с мобилни телефони на 1000 души. Кратките съобщения по мобилните телефони пък създадоха нов, допълнителен жанр, на границата между писмената и устната реч, [за това повече вж. Ликоманова 2005].

5. Данните, които заслужават внимание, но не са представени в таблицата, съдържат още и статистика на ползваните, издаваните писмени текстове, книги, вестници, това са все фактори на разпространение на стандартните текстове. Тук по редица показатели, въпреки единния източник на статистика, отново ще се види отличие на данните за България спрямо останалите данни.

Таблица 2

Държави [език]	население	градско население	грамотност	телевизори на 1000	GSM на 1000
Словения [словенски]	2 млн.	49 %	99.7 %	310	810
Хърватска [хърватски]	4.5 млн.	58.5 %	98.5 %	210	510
Сърбия [сръбски]	7.5 млн.	51.7 %	93 %	255	250
Босна и Херцеговина [босненски]	4 млн.	43.9 %	85.5 %	95	180
България [български]	7.5 млн.	67.3 %	98.6 %	380	350

Изводите от статистично-табличните наблюдения се свеждат до някои любопитни феномени, засягащи българската езикова ситуация, а те се открояват на фона на останалите южнославянски езици – в миналото и днес. В диахрония това е контрастът между ранните първи старобългарски паметници и късните първи граматика. В синхрония се откроява специфичната демографска структура под формата на значителен дял градско население и изключително висока гъстота на телевизионните приемници, а оттам и контакта – с типа устна публична реч, разпространяван именно чрез тази медия.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Българските острови 2007:** Българските острови на Балканите днес, сб., ред. кол. П. Асенова и др., София, Фигура
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова Г., И. Ликоманова, Языковая ситуация: истоки и перспективы [болгарско-чешские параллели], Прага
- Еленков 2000:** Еленков, И. Католическата църква от източен обряд в България, София
- Ликоманова 2005:** Ликоманова, И. За вторичната колоквиалност и вторичната стандартност: към релацията книжовно-разговорно, в: Стандарт и субстандарт, Шумен, 135-147
- Мачкевич 2002:** Mackiewicz, W. Plurilingualism in the european knowledge society, на: <http://www.fu-berlin.de/elc/>
- Мачкевич 2004:** Mackiewicz, W. Foreign languages for a European knowledge based society, на: <http://www.fu-berlin.de/elc/>
- Толстой 1998:** Толстой, Н. Язык, словесность, культура, самосознание, Москва